

Ο «επιστημονικός κομμουνισμός» μπορεί να είναι πολιτικός;

Ένα τέτοιο ερώτημα μπορεί να φαίνεται τελείως άτοπο, δεδομένου ότι όλα τα κινήματα που επικαλέστηκαν τον κομμουνισμό κατά τη διάρκεια του περασμένου αιώνα δεν έπαψαν να επιβεβαιώνουν ανοιχτά τον πολιτικό χαρακτήρα τους. Ωστόσο, αν εξετάσουμε πιο προσεκτικά τα πράγματα, θα διαπιστώσουμε ότι ο κομμουνισμός, τουλάχιστον έτσι όπως αναθεμελιώθηκε «επιστημονικά» από τον Μαρξ, ήταν κατ' ουσίαν, και όχι εξ ατυχήματος, μη πολιτικός και δη αντιπολιτικός, επειδή ακριβώς διεκδικούσε την επιστημονικότητα. Θα προσπαθήσουμε εδώ να δείξουμε ότι αυτή η *αρνητική* σχέση με το πολιτικό στοιχείο πηγάζει από μια ορισμένη ιδέα περί πολιτικής και από μια ορισμένη ιδέα περί της υπό έλευση κοινότητας.

Το πρώτο πράγμα που πρέπει να θυμίσουμε είναι ότι αρχικά ο Μαρξ όχι απλώς δεν προσχώρησε στον κομμουνισμό, αλλά διαχωρίστηκε ρητά από αυτόν. Βρίσκουμε έτσι στην επιστολή στον Άρνολντ Ρούγκε, τον Σεπτέμβριο του 1843, μια κριτική του «υπαρκτού κομμουνισμού» ως «δογματικής αφαίρεσης»: με αυτό τον όρο πρέπει να εννοηθεί το «έτοιμο σύστημα» που ορισμένοι συγγραφείς (κυρίως οι Καμπέ, Βάιτλινγκ και Ντεζαμί) αρέσκονται να φαντάζονται για να το αντιτάξουν στην «υπάρχουσα πραγματικότητα»¹. Δεν πρέπει να παραβλέπουμε αυτή την πρώτη τοποθέτηση του Μαρξ απέναντι στον «κομμουνισμό». Όχι τόσο λόγω της προσωπικότητας των παρατιθέμενων συγγραφέων όσο λόγω της οιονεί προγραμματικής αξίας που έχει η ασκούμενη κριτική. Ασφαλώς, αν αφήσουμε στην άκρη τον Βάιτλινγκ, ο Καμπέ έχει τότε μια ορισμένη απήχηση στην Ένωση των Δικαίων²: οι Γερμανοί της Ένωσης αυτοαποκαλούνται κομμουνιστές «από τότε που ο Καμπέ με το *Ταξίδι στην Ικαρία* (1840) έδωσε ένα όνομα στην κοινοτική σοσιαλιστική διεκδίκηση»³.

Ορισμένα στοιχεία αυτού του οράματος θα τροφοδοτήσουν την ιδέα που θα διαμορφώσει αργότερα ο Μαρξ για τον κομμουνισμό. Έτσι, ο Καμπέ έχει το

* Ο Pierre Dardot είναι φιλόσοφος και συγγραφέας έργων σχετικών με τον Marx και τον μαρξισμό. Διευθύνει από κοινού με τον Christian Laval την ομάδα μελετών και έρευνας “Question Marx”.

προσόν να αναγνωρίζει, ενάντια στους οπαδούς του Μπαμπέφ⁴, ότι η κομμουνιστική κοινωνία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά στη βάση της σύγχρονης βιομηχανίας. Δίχως αυτήν, δεν είναι εφικτή καμία αφθονία: η κατάσταση της κοινότητας θα ήταν τότε απλώς μια κατάσταση διαμοίρασης της φτώχειας. Αλλά αυτό που κυρίως τραβά την προσοχή του Μαρξ το 1843 είναι το αφηρημένο αίτημα μιας απόλυτης ισότητας που έχει ως αποτέλεσμα να κανονίζεται αυστηρά η χρήση του χρόνου των Ικάρων, να υπόκεινται τα εργαστήρια στην αυστηρότερη δυνατή πειθαρχία, να διευθετείται το έδαφος με ακραία σχολαστικότητα, εν ολίγοις να παρουσιάζεται ένα πραγματικό σχέδιο για την κοινωνία⁵. Όσο για τον Θεοντόρ Ντεζαμί, με τον *Κώδικα της κοινότητας* το 1842 παρουσιάζει ένα σχέδιο κοινοτικού ανακτόρου όπου κάθε τετραγωνικό μέτρο κατανέμεται σε συνάρτηση με τις οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες⁶. Τουναντίον, ο Μαρξ ορίζει ως εξής το δικό του εγχείρημα: «Αναπτύσσουμε για τον κόσμο νέες αρχές τις οποίες αντλούμε από τις ίδιες τις αρχές του κόσμου»⁷. Στον ενθουσιώδη ζήλο των «κοινωνικών αρχιτεκτόνων»⁸ αρμόζει να αντιταχθεί μια εμμενής κριτική της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, η οποία θα διέπεται από τις αρχές αυτής ακριβώς της τάξης πραγμάτων. Μια τέτοια κριτική δεν μπορεί να συνίσταται στην καταδίκη του «υπάρχοντος είναι» εν ονόματι ενός «δέοντος είναι»⁹, αλλά οφείλει να ανακαλύπτει σε αυτό που υπάρχει την ορθολογικότητα που επιτελεί εμπράκτως την κριτική αυτού που υπάρχει.

Αυτό ακριβώς προκύπτει με απαράμιλλη σαφήνεια από την τυπολογία των τριών μορφών κομμουνισμού¹⁰ που επεξεργάζονται τα *Χειρόγραφα του 1844*. Η πρώτη μορφή είναι ο «χονδροειδής» και «χυδαίος κομμουνισμός». Με αυτό τον όρο υπονοείται ο Μπαμπέφ: αυτός ο κομμουνισμός επιδιώκει να παραμερίσει τα επιμέρους χαρίσματα και να επιβάλει ολοκληρωτική εξίσωση γενικεύοντας τη συνθήκη του εργαζομένου. Αυτή η πρώτη μορφή εδράζεται στην αφηρημένη άρνηση κάθε παιδείας και κάθε πολιτισμού, στην εξύμνηση της λιτότητας του φτωχού και δίχως επιθυμίες ανθρώπου¹¹. Η δεύτερη μορφή είναι ο «ανολοκλήρωτος» κομμουνισμός που συλλαμβάνει την «έννοια» αλλά όχι την «ουσία» του: παρουσιάζεται ως επιστροφή του ανθρώπου στον εαυτό του μέσω της κατάργησης της ανθρώπινης αλλοτριώσεως, αλλά παραγνωρίζει τη «θετική ουσία της ιδιωτικής ιδιοκτησίας», όπως και την «ανθρώπινη φύση της ανάγκης». Η δεύτερη μορφή υποδιαιρείται σε κομμουνισμό «ακόμη πολιτικής φύσης, δημοκρατικής ή δεσποτικής» και σε κομμουνισμό που «στοχεύει στην κατάργηση του κράτους». Αν ο *πολιτικός* κομμουνισμός δηλώνει εμφανώς τον Καμπέ¹², ο κομμουνισμός που καταργεί το κράτος παραπέμπει από την πλευρά του στον αναρχισμό του Προυντόν. Πράγματι, ο τελευταίος στο βιβλίο του *Τι είναι ιδιοκτησία*; (1840) θεωρεί την «αναρχία» ή «απουσία ηγέτη, ανώτατου άρχοντα» «τη μορφή κυβέρνησης στην οποία πλησιάζουμε μέρα με τη μέρα»¹³.

Αυτή η κατάργηση του κράτους νοείται αρχικά από τον Μόξες Χες ως κατάργηση της ίδιας της πολιτικής: σύμφωνα με αυτόν, ο κομμουνισμός ταυτίζεται με ό,τι αποκαλεί ο Προυντόν «αναρχία», είναι «η άρνηση κάθε πολιτικής κυριαρχίας, η άρνηση της έννοιας του κράτους ή της πολιτικής», και από αυτή την άποψη είναι «ο πολιτικός αθεϊσμός»¹⁴. Για τον Μαρξ, η τρίτη μορφή του κομμουνισμού ή «ολοκληρωμένος κομμουνισμός» πραγματοποιεί όντως την κατάργηση του κράτους, αλλά «με τη θετική υπέρβαση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας»: δεν γίνεται λοιπόν να ακολουθήσουμε τον Προυντόν θέλοντας να εξαλείψουμε το κράτος *αν δεν* εξαλείψουμε την ιδιωτική ιδιοκτησία. Όσο για εκείνους που διατείνονται ότι θα καταργήσουν μεμάς την ιδιωτική ιδιοκτησία για να εγκαθιδρύσουν την κοινότητα των αγαθών, επιδιώκουν να αποδείξουν ότι ο κομμουνισμός υπήρξε ήδη, ξεθάβοντας μεμονωμένες στιγμές του παρελθόντος, τελείως αποκομμένες από την κίνηση της ιστορίας¹⁵. Αντιθέτως, ο «ολοκληρωμένος» κομμουνισμός αντιλαμβάνεται την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας ως αποτέλεσμα όλης της προηγούμενης κίνησης της ιστορίας. Ωστόσο, στη σύγχρονη μορφή της, αυτή η κίνηση δεν είναι άλλη από την «κίνηση της ίδιας της ιδιωτικής ιδιοκτησίας», έτσι όπως επιτελείται μέσα από τη σύγχρονη βιομηχανία. Στην πλήρη μορφή του, ο κομμουνισμός νοείται συνεπώς ως το αποτέλεσμα της ιστορικής κίνησης με την οποία η ιδιωτική ιδιοκτησία αυτοκαταργείται: με αυτήν ακριβώς την έννοια είναι θετική υπέρβαση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και όχι αμυγώς αρνητική εξάλειψη.

Εδώ ακριβώς συντελείται η πράξη γέννησης του «επιστημονικού κομμουνισμού». Ενάντια στον «αγροτικό» εξισωτισμό ενός Μπαμπέφ, θεωρεί ότι η σύγχρονη βιομηχανία είναι η «υλική προϋπόθεση» του κομμουνισμού, ακολουθώντας εν προκειμένω τον Καμπέ και τον Όουεν¹⁶. Αλλά συγχρόνως, ενάντια σε αυτούς, αρνείται να παρουσιάσει ένα ιδεατό σχέδιο με αξιώσεις κοινωνικού πειραματισμού. Όπως και ο Προυντόν, θέτει ως στόχο την κατάργηση του κράτους και της πολιτικής, αλλά συγχρόνως, ενάντια στον Προυντόν, θεωρεί ότι η κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας είναι προϋπόθεση για την κατάργηση του κράτους. Με άλλα λόγια, παρουσιάζει την κατάργηση του κράτους και της πολιτικής ως αποτέλεσμα της κίνησης της σύγχρονης βιομηχανίας. Είναι εμφανής εδώ η έμπνευση από τον Σαιν Σιμόν¹⁷.

Η συνοχή του συλλογισμού είναι πάντως αξιοσημείωτη: το προλεταριάτο είναι μία *μη* τάξη¹⁸, το κίνημα του προλεταριάτου είναι ένα *μη* πολιτικό κίνημα, και η κατάσταση της κοινότητας που δημιουργείται από αυτό το κίνημα είναι ένα *μη* κράτος. Όπως σημειώνει ο Ετιέν Μπαλιμπάρ, αν η πολιτική και το κράτος εξοστρακίζονται τότε στην πλευρά του φανακισμού και της ανταπάτης, τούτο συμβαίνει επειδή συνεπάγονται ότι το επιμέρους συμφέρον μιας τάξης μεταμφιέζεται σε γενικό συμφέρον: καθώς το προλεταριάτο δεν διαθέτει επιμέρους συμφέρον

για να το προτάξει, είναι εύλογο ότι θέλει απλώς να πραγματοποιήσει την κατάργηση του κράτους και της πολιτικής¹⁹.

Θα αντιτείνει κανείς ότι αυτή η απολύτως αρνητική θεώρηση προηγείται της καθαυτό «επιστημονικής» επεξεργασίας του κομμουνισμού. Είναι πάντως βέβαιο ότι μια τέτοια ένσταση δεν θα μπορούσε να αιτιολογηθεί με βάση τις διατυπώσεις της *Γερμανικής Ιδεολογίας*. Ενώ στα *Χειρόγραφα του 1844* ο κομμουνισμός αναφέρεται αμετάβλητα σε μια *κατάσταση υπό έλευση κοινότητας*, στο έργο του 1845 ο όρος συναρθρώνει τρεις ιδέες, στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους. Η σημαντικότερη εννοιολογική επινόηση έγκειται στην ταύτιση του κομμουνισμού με την «πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων (*die wirkliche Bewegung welche den jetzigen Zustand aufhebt*)»²⁰. Αυτή η διάσημη διατύπωση αντιτίθεται ασφαλώς σε κάθε «φαντασία» με αντικείμενο τη μελλοντική κοινωνία. Αλλά, στη θετική σημασία της, παραπέμπει στην κίνηση συγκέντρωσης με την οποία οι μανιφακτούρες, και ακόμη περισσότερο η μεγάλη βιομηχανία, συσσωρεύουν ολοένα και μεγαλύτερες μάζες εργατών, μέσα από μια αντικειμενική διαδικασία που τείνει να αντικαταστήσει την απομόνωση των εργατών λόγω του ανταγωνισμού με την ένωσή τους στην ευρύτερη δυνατή κλίμακα. Η δεύτερη παραδοχή, περισσότερο στενή, του όρου «κομμουνισμός» παραπέμπει στην αιφνίδια και ταυτόχρονη «πράξη» (*Tat*) των κυρίαρχων λαών²¹.

Προφανώς, όπως υποδηλώνουν και τα συμφραζόμενα, ζητούμενο είναι να απομακρυνθεί κάθε δυνατότητα ενός αμιγώς τοπικού κομμουνισμού: αν ο κομμουνισμός ως δράση (*Actio*) δεν είναι νοητός παρά ως «ιστορική-παγκόσμια ύπαρξη» («*weltgeschichtliche*» *Existenz*), τούτο συμβαίνει επειδή προϋποθέτει μια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των ανταλλαγών, που ξετυλίγεται εξαρχής στο πεδίο της παγκόσμιας ιστορίας. Με αυτή την έννοια ο κομμουνισμός ως «πράξη» εξακολουθεί να απορρέει από τον κομμουνισμό ως «πραγματική κίνηση». Τέλος, τρίτη ιδέα, ο κομμουνισμός ως «υπάρχουσα κατάσταση» (*Bestehende*) που δημιουργείται από τον κομμουνισμό ως δράση: η πρωτοτυπία αυτής της κατάστασης είναι ότι καθιστά αδύνατη την «αυτονόμηση κάθε υπάρχουσας κατάστασης έναντι των ατόμων...»²². Με άλλα λόγια, μόνον ο κομμουνισμός καθιστά εφικτή την άνθηση των ατομικών ικανοτήτων, στον βαθμό που επιτρέπει στον καθένα να ξεδιπλώσει μια «ολότητα ικανοτήτων», αντίστοιχη στην ολότητα των εργαλείων παραγωγής που απορρέει από την παγκόσμια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Επομένως, οι παραγωγικές δυνάμεις και τα εργαλεία παραγωγής δεν θα στέκονται απέναντι από τα άτομα ως «υπάρχουσα κατάσταση» η οποία είναι ανεξάρτητη από αυτά. Ο κομμουνισμός ως «υπάρχουσα κατάσταση» είναι συνεπώς η «πλήρης και όχι πλέον περιορισμένη δράση του εαυτού (*vollständige, nicht mehr bornirte Selbstbetätigung*)» των ατόμων. Εν ολίγοις, επιτελεί την ανάπτυξη του ατόμου σε «ολικό άτομο»²³.

Συνδέοντας έτσι αυτές τις τρεις ιδέες, της «πραγματικής κίνησης», της αιφνίδιας και ταυτόχρονης «πράξης» και της «υπάρχουσας κατάστασης», η *Γερμανική Ιδεολογία* επαναλαμβάνει και εμβαθύνει την ίδια θέση: η κομμουνιστική κοινωνία είναι το αναγκαίο αποτέλεσμα της κίνησης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και της βιομηχανίας. Πράγματι, η μεγάλη βιομηχανία δημιουργεί η ίδια τις «υλικές προϋποθέσεις» (*materiellen Voraussetzungen*)²⁴ για τη συγκρότηση του «ολικού ατόμου»: αν από τη μία πλευρά η σύγχρονη βιομηχανία «αναπαράγει με την καπιταλιστική μορφή της τον παλαιό καταμερισμό εργασίας και τις οστεοποιημένες ιδιαιτερότητές του», από μια άλλη πλευρά καθιστά την αντικατάσταση του «μερικού ατόμου» (*Teilindividuum*) από το «ολικά αναπτυγμένο άτομο» (*total entwickelte Individuum*) «ένα ζήτημα ζωής και θανάτου»²⁵. Από αυτή την άποψη, λειτουργεί ως μαγιά για τη διάλυση της καπιταλιστικής μορφής παραγωγής.

Ποια θέση μπορεί να παραχωρεί μια τέτοια αντίληψη στην πολιτική, αν όχι αμυγώς αρνητική; Η *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* μπορεί κάλλιστα να αναγνωρίζει έναν «πολιτικό» χαρακτήρα στην πάλη του προλεταριάτου ενάντια στην αστική τάξη. Αλλά τούτο συμβαίνει με ένα πολύ συγκεκριμένο νόημα, που είναι καθ' ολοκληρίαν αρνητικό, καθόσον αντιτίθεται ως τάξη με τις «συμμαχίες» της στην τάξη των καπιταλιστών και όχι ως φορέας μιας θετικής παραδοχής της πολιτικής. Αυτό το πολιτικό-είναι δεν είναι πολιτικό παρά εξ αντιθέσεως, ως «εναντίον-είναι». Μπορούμε ακόμη και να μιλήσουμε για την επανάσταση ως πολιτική πράξη, αλλά αυτό δεν θα άλλαζε τίποτα: η ίδια η επανάσταση δεν είναι πολιτική παρά στον βαθμό που ανατρέπει την παλαιά εξουσία, και συνεπώς για μια ακόμη φορά με τρόπο αρνητικό. Πράγματι, δεν πρόκειται παρά για το «πολιτικό περιβλήμα» από το οποίο θα πρέπει ο σοσιαλισμός να απαλλαγεί το συντομότερο δυνατόν²⁶. Διότι μετά την πτώση της παλαιάς κοινωνίας δεν θα υπάρχει πλέον «ταξική κυριαρχία» ούτε «καθαυτό πολιτική εξουσία»²⁷.

Πρέπει άραγε να θεωρήσουμε ότι το *Μανιφέστο* του 1848, και ακόμη περισσότερο ο *Εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, του 1871, επιφέρουν πραγματική στροφή, προάγοντας μια «θετική σύλληψη της πολιτικής»²⁸; Αγγίζουμε έτσι το πολυσυζητημένο ζήτημα του χαρακτήρα της «δικτατορίας του προλεταριάτου». Είναι δύσκολο να ικανοποιηθούμε εν προκειμένω με επιφανειακές αναλογίες, όπως εκείνη που συσχετίζει αυτήν τη δικτατορία με τον προσωρινό θεσμό (που δεν έφραζε να ξεπερνά τους έξι μήνες) ο οποίος έφερε το ίδιο όνομα επί Ρωμαϊκής Πολιτείας²⁹. Κατά πρώτο λόγο, αυτή η ιδέα, μπλανκιστικής προέλευσης, διαδίδεται στο εργατικό κίνημα αμέσως μετά την καταστολή της επανάστασης του Ιουνίου του 1848. Επιβάλλεται τότε ως δίδαγμα που αντλείται από την ήττα³⁰. Κατά δεύτερο λόγο, η δικτατορία του προλεταριάτου, έτσι όπως νοείται εξ αρχής, πρέπει να ακολουθηθεί μέχρι την έλευση του κομμουνισμού: ζητούμενο είναι να υποταχθούν οι προνομιούχες τάξεις «στη δικτατορία των προλετάρων διατηρώντας

την αδιάκοπη επανάσταση μέχρι την πραγματοποίηση του κομμουνισμού, που πρέπει να είναι η τελευταία μορφή συγκρότησης της ανθρώπινης οικογένειας»³¹. Κατανοούμε για ποιον λόγο ο Ένγκελς θεωρεί σωστό να επιμένει ότι πρόκειται για μια διαδικασία που εκτείνεται σε μακροχρόνια κλίμακα³². Αλλά το σημαντικότερο βρίσκεται αλλού. Η επεξεργασία της ιδέας της δικτατορίας του προλεταριάτου δεν θα εμποδίσει την ίδια έννοια της πολιτικής να διατηρηθεί μέχρι τέλους. Η πολιτική είναι κατ' ουσίαν βία, εξαναγκασμός, καταναγκασμός, καθόσον συνδέεται άρρηκτα με το κράτος, είτε ζητούμενο είναι να αντιταχθεί σε αυτό ως αντι-βία που αποβλέπει στην κατάκτησή του, είτε ζητούμενο είναι να το χρησιμοποιήσει αφ' ης στιγμής επιτευχθεί η κατάκτησή του, ασκώντας τη βία μέσω αυτού³³. Σε αυτές τις συνθήκες, το τέλος του κράτους και της διακυβέρνησης συμπίπτει αναγκαστικά με το τέλος της πολιτικής. Η διάκριση κρατικού και πολιτικού δεν προσφέρει επομένως τίποτα εν προκειμένω: μια αντικρατική πολιτική θα εξακολουθούσε να διατάσσεται ως προς τη βαθύτερη λογική της με βάση το κρατικό στοιχείο στο οποίο αντιτάσσεται, στον βαθμό που θα έθετε πάντα ως στόχο την κατάκτηση της κρατικής εξουσίας.

Γι' αυτό ακριβώς ο Μαρξ και ο Ένγκελς αδυνατούσαν πάντα να ορίσουν τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ κρατικού και πολιτικού³⁴. Θα έπρεπε προς τούτο να στοχαστούν την πολιτική *ανεξάρτητα* από το κράτος και όχι μόνο *ενάντια* σε αυτό. Αλλά αυτό ακριβώς αποκλείεται λόγω της παραδοχής ότι το τέλος του κράτους συμπίπτει με το τέλος της πολιτικής. Η ιδέα φτάνει μέχρι τον Σαιν Σιμόν, για τον οποίο η λιγότερο κακή κυβέρνηση είναι εκείνη που κυβερνά λιγότερο, στον βαθμό που η διακυβέρνηση συνίσταται πάντα κατά το μάλλον ή ήττον στην επιβολή του αυθαίρετου χαρακτήρα μας βούλησης σε άλλες βουλήσεις. Το ιδανικό θα ήταν μια κυβέρνηση που κυβερνά με βάση την αλήθεια ή την επιστήμη, δηλαδή μια κυβέρνηση που θα έτεινε στην αυτοκατάργησή της³⁵. Διότι, ακριβώς, η επιστήμη ανακαλύπτει στην «πραγματική κίνηση» της σύγχρονης βιομηχανίας μια κίνηση εξάλειψης της πολιτικής κατά τη διαχείριση της παραγωγής. Καθώς δεν μπόρεσε ποτέ να ξεπεράσει αυτή την αξιωματική παραδοχή, ο «επιστημονικός κομμουνισμός» καταδικάστηκε να παραμένει στην καλύτερη περίπτωση *αρνητικά* πολιτικός, χωρίς ποτέ να καταφέρει να είναι *θετικά* πολιτικός.

Μετάφραση: Τάσος Μπέτζελος

Σημειώσεις-βιβλιογραφία

1. Karl Marx, *Œuvres III, Philosophie*, La Pléiade, σ. 343-344.

2. Η Ένωση συγκροτείται το 1836-1837 στο περιβάλλον των Γερμανών φυγάδων που βρίσκονται στο Παρίσι γύρω από έναν σκοπό: «την εγκαθίδρυση της κοινότητας των αγαθών

σε μια δημοκρατική γερμανική πολιτεία» (Jacques Grandjonc, *Marx et les Communistes allemands à Paris*, Maspero, 1974, σ. 14). Αν ο Βάιτλινγκ είναι περισσότερο φουριεριστής, δύο από τους καθοδηγητές της Ένωσης, ο Έβερμπεκ και ο Μάουρερ, είναι οπαδοί του κομμουνισμού του Καμπέ.

3. Jacques Grandjonc, στο ίδιο.
4. Ρεύμα που προήλθε από τον Γράγκο Μπαμπέφ και το *Μανιφέστο των Ίσων* (1796), του ίδιου, το οποίο αποδέχεται μόνο τη γεωργική καλλιέργεια και απορρίπτει τη βιομηχανία.
5. Yolène Dylas-Rocherieux, *L'Utopie et la Mémoire du futur*, Pocket Agora, 2000, σ. 325-330.
6. Στο ίδιο, σ. 251.
7. Στο ίδιο.
8. Ο Τεοντόρ Ντεζαμί αυτοαποκαλούνταν «ενθουσιώδης αρχιτέκτονας της κοινωνικής τάξης», στο Yolène Dylas-Rocherieux, *L'Utopie...*, στο ίδιο, σ. 249.
9. Όπως κάνει ο Βάιτλινγκ στο έργο του *Η Ανθρωπότητα όπως είναι και όπως θα έπρεπε να είναι* (1838).
10. Αυτή η τυπολογία εμπνέεται σε μεγάλο βαθμό από τα τρία στάδια που διακρίνει ο Μόζες Χες στην ιστορική ανάπτυξη της κομμουνιστικής αρχής. Βλ. *Socialisme et Communisme*, στο Gérard Bensussan, *Moses Hess, la philosophie, le socialisme* (1836-1845), PUF, 1985, σ. 158, σημείωση 4.
11. Karl Marx, *Philosophie*, Folio essais, σ. 144-145.
12. Υπάρχει στην Ικαρία μια κεντρική κυβέρνηση με ένα πρόεδρο της δημοκρατίας ο οποίος υπόκειται σε μια Εθνοσυνέλευση (*L'Utopie et la Mémoire du futur*, ό.π., σ. 329).
13. *Qu'est-ce que la propriété?*, Le livre de poche, Classiques de la philosophie, σ. 421 και σ. 428. Αν ο «αναρχισμός» του πρώτου Προυντόν είναι αρκετά γνωστός, είναι αντιθέτως πολύ λιγότερο γνωστό ότι ο δεύτερος Προυντόν, ο Προυντόν του φεντεραλισμού, συνέχισε να θεωρεί την αναρχία «το ιδεώδες της κυβέρνησης» (Édouard Jourdain, *Proudhon, un socialisme libertaire*, éditions Michalon, 2009, σ. 86-87).
14. Gérard Bensussan, ό.π., σ. 156 και σ. 170.
15. Karl Marx, *Philosophie*, ό.π., σ. 147-148.
16. Ο Ρόμπερτ Όουεν θεωρεί ότι η ορθολογική χρήση των «νέων επιστημονικών δυνατοτήτων παραγωγής» είναι το θεμέλιο για μια «πλήρη αφθονία απόλαυσης και πολυτέλειας» (*Courte exposition d'un système social rationnel*, Paris, 1848). Ο Μαρξ θα τον ειπαινέσει επειδή περιέγραψε «σε θεωρητικό επίπεδο» το σύστημα της φάμπρικας ως «αφετηριακό σημείο της κοινωνικής επανάστασης» (*Le Capital, Livre I*, PUF, 1993, σ. 563, σημείωση 322).
17. Ο Σαν Σιμόν διακρίνει στη βιομηχανική κοινωνία μια τάση αντικατάστασης της «διακυβέρνησης των ανθρώπων» από τη «διακυβέρνηση των πραγμάτων».
18. Το προλεταριάτο ορίζεται το 1843 ως «μα τάξη της κοινωνίας των πολιτών που δεν αποτελεί τάξη της κοινωνίας των πολιτών» (Karl Marx, *Philosophie*, ό.π., σ. 106), δηλαδή ως μια καθολική τάξη που πραγματοποιεί από μόνη της τη διάλυση όλων των τάξεων. Βλ. επίσης, στο ίδιο, σ. 391.
19. *La Crainte des masses*, Galilée. 1997, σ. 182 και σ. 228.
20. Karl Marx, *Philosophie*, ό.π., σ. 321.
21. Στο ίδιο.
22. Μεταφράζουμε [στα γαλλικά] από το γερμανικό κείμενο βάσει της Akademie Verlag, όπως έχει δημοσιευτεί στο *Marx-Engels Jahrbuch 2003*, Berlin 2004, σ. 79. «Das Bestehende» σημαίνει εδώ τη μόνιμη κατάσταση που έχει εγκαθιδρυθεί από τον κομμουνισμό, δηλαδή απ' ό,τι ο Μαρξ θα αποκαλεί «κομμουνιστική κοινωνία».
23. Το γερμανικό κείμενο μιλά επί λέξει για «ολικά άτομα (*totalen Individuen*)», βλ. *Marx-Engels Jahrbuch 2003*, ό.π., σ. 90-91. Η ιδέα ότι η κομμουνιστική κοινωνία επιτρέπει στο άτομο να απολαμβάνει εαυτόν μέσω της ανάπτυξης όλων των ικανοτήτων του και όλων των δυνάμεών του διατυπώνεται ρητά στην *Κομμουνιστική κατήχηση* του Μόζες Χες το 1844 (Jacques Grandjonc, ό.π., σ. 189-191).
24. Αυτή η έκφραση εμφανίζεται στο τέλος του κεφαλαίου XIII του Βιβλίου I του *Κεφαλαίου* («La machinerie et la grande industrie», *Quadrige / Puf*, 2006, σ. 565).

25. *Le Capital*, ό.π., σ. 547-548. Η διατύπωση «ολικά αναπτυγμένο άτομο» παραπέμπει άμεσα στην έκφραση του 1845 για τα «ολικά άτομα»· δεν υπάρχει εν προκειμένω η παραμορφική αλλαγή.

26. *Critiques en marge de l'article «Le roi de Prusse et la réforme sociale. Par un Prussien»*, στο Jacques Grandjonc, ό.π., σ. 162. Ο όρος περίβλημα είναι πολύ σημαντικός: από την άποψη του περιεχομένου της, η δραστηριότητα του σοσιαλισμού είναι θεμελιωδώς και αποκλειστικά *κοινωνική*.

27. *Misère de la philosophie*, Éditions sociales, 1968, σ. 178-179.

28. Βλ. Etienne Balibar, *La Crainte des masses*, Galilée, 1997, σ. 229.

29. Όπως προτρέπουν εντούτοις οι συγγραφείς της εισαγωγής της *Κριτικής του προγράμματος της Γκότα* που εκδόθηκε στο πλαίσιο του GEME (Éditions sociales, 2008, σ. 39).

30. Ο Μπλανκί θα πει επίσης στο βιβλίο του *Ο κομμουνισμός, το μέλλον της κοινωνίας* (1869-1870): «Ένας χρόνος παρισινή δικτατορίας το '48 θα είχε γλιτώσει τη Γαλλία και την ιστορία από το τέταρτο του αιώνα που φτάνει στο τέλος του. Αν τούτη τη φορά χρειαστούν δέκα χρόνια, ας μη διστάσουμε», στο *Maintenant, il faut des armes*, La Fabrique, 2007, σ. 221.

31. Marx, *Œuvres IV*, La Pléiade, 1994, σ. 559.

32. Marx, Engels, *Inventer l'inconnu*, La Fabrique, 2008, σ. 293-294.

33. Ο Ένγκελς θα το πει αυτό σθεναρά στην επιστολή του στον Μπέμπελ, τον Μάρτιο του 1875: το κράτος είναι απλώς ένας κοσμικός θεσμός που χρησιμοποιείται «για να καταστέλλονται διά της πυγμής οι αντίπαλοι», *Inventer l'inconnu*, ό.π., σ. 288.

34. Όπως ορθότατα αναγνωρίζει ο Μπαλμπάρ, ό.π., σ. 230.

35. Ο Προυντόν ενστερνίζεται αυτή την ιδέα στο *Τι είναι η ιδιοκτησία*:· μία «πραγματική κυβέρνηση» είναι μια «κυβέρνηση με βάση την επιστήμη», ούτως ώστε, με μια τέτοια κυβέρνηση, «η κυριαρχία της βούλησης υποχωρεί μπροστά στην κυριαρχία του Λόγου, και καταλήγει να εκμηδενίζεται σε έναν επιστημονικό σοσιαλισμό» (ό.π., σ. 427).

Η ομάδα UNOVIS στον σταθμό του Vitebsk. Στη μέση ο Μαλέβιτς κρατώντας ένα πιάτο με το μαύρο τετράγωνο, 1920.